

СЕРІЯ «ГОРИЗОНТИ ФАНТАСТИКИ»

Станіслав Лем

ЗІ СПОГАДІВ ЙІОНА ТИХОГО

 Bohdan

Серію «Горизонти фантастики»
засновано 2011 року

Stanislaw Lem
Ze wspomnien Ijona Tichego
© Barbara Lem and Tomasz Lem, 2016

Головний герой циклу «Зі спогадів Йона Тихого» польського письменника-фантаста С. Лема — капітан міжзоряного корабля, космічний вовк, а водночас знаний вчений і відомий дослідник. В Йона Тихого напрочуд цікаве і сповнене пригод життя. Він добре знайомий із низкою геніальних винахідників, зокрема із Коркораном, котрий змодельовав на комп'ютері цілий світ, Декантором, котрому вдалося вивільнити свідомість людини, прирікши її на болісне безсмертя, і Зазулем — першим винахідником машини часу. Йон Тихий гостює у психіатричній клініці для роботів. Він стає свідком бунту штучного розуму, який намагається вивільнитися від впливу людини. Зрештою, пригод на космічних трасах вистачає, а герой цього циклу, здається, притягує їх, наче магніт.

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора перекладу чи видавця.*

Навчальна книга — Богдан, просп. С. Бандери, 34а,
м. Тернопіль, 46002, тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-66; 52-05-48
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com
Збут: (0352) 43-00-46, (067) 3504817
Книга поштою: тел.: (0352) 51-11-41, (067) 3501870,
mail@bohdan-books.com
тел.: (044) 296-89-56; (095) 808-32-79, nk-bogdan@ukr.net

I. ПРОФЕСОР КОРКОРАН

Хочете, щоб я знову щось розповів? Авжеж. Он Тарантоґа дістав уже свого блокнота для стенограми, не кваптеся, професоре. Правду кажучи, я не знаю нічого, що міг би вам розповісти. Що? Ні — не жартую. Зрештою, можу ж я хоча б раз захотіти й посидіти один вечір мовчки у вашому товаристві. Чому? Ха, чому! Дорогесенькі мої, я ніколи про це не згадував, але Космос, передусім, заселений такими ж істотами, як і ми. Не лише людиноподібними, а й як дві краплі води схожими на нас. Половина заселених планет — це трохи більші або трохи менші за Землю з холоднішим або теплішим кліматом, але хіба це відмінності? А їхні жителі, вони... Люди, — бо, зрештою, то таки люди — і вони такі схожі на нас, що відмінності лише підкреслюють подібність. Чому я не розповідав про них? А що в цьому дивного? Подумайте. Вдивляюсь у зірки, пригадую різні пригоди, переді мною з'являються різні картини, але найохочіше я звертаюсь до незвичайних. Вони бувають і страшні, і дивні, або й брутальні, чи навіть смішні, і, незважаючи на все це, нешкідливі. Але вдивляйтесь у зірки, мої дорогі, і знати, що ці малі блакитні іскорки, це — коли зійти на них — засилля бридоти, смутку, непевності, цілковитого занепаду, що там, у темно-синьому небі, теж аж роїться від старих халуп, брудних обійсть, занедбаних цвинтарів, стічних ровів — хіба розповіді тих, хто побував у Галактиці, мають нагадувати нарікання перекупки, котра гасеє по провінційних містечках? Хто захотів би таке слухати? І хто такому повірив би? Такі думки з'являються,

коли людина трохи пригнічена або виявляє нездорову схильність до щирого вияву почуттів. Отже, щоби не засмучувати вас і не пригнічувати — сьогодні про зірки ні слова. Ні, певна річ, я не мовчатиму. Ви б відчували себе ошуканими. Розповім щось, хай буде по-вашому, але не про подорожі. Зрештою, я й на Землі пережив чимало. Професоре, якщо вам так уже хочеться, можете нотувати.

Як ви знаєте, до мене приїжджають гості, інколи — дуже дивні. Я зосереджу увагу на певних категоріях: невизнаних винахідниках і вчених. Не знаю чому, але їх наче магнітом тягне до мене. Погляньте, Тарантоґа вже посміхається. Але це не про нього, адже він не належить до невизнаних винахідників. Сьогодні я розповім про тих, кому не пощастило, або, радше, кому аж занадто пощастило: вони досягли мети й побачили її марність. Звичайно, визнати цього вони не хочуть. Самотні, нікому не відомі, зятяті в тому шаленстві, що його лише популярність і успіх можуть обернути інколи — дуже рідко — на прогрес. Зрозуміло, більшість тих, котрі приходили до мене, були сірою маніакальною братією, були людьми, захопленими ідеєю — часто навіть не своєю, а запозиченою у попередніх поколінь, як, приміром, винахідники *perpetuum mobile*¹, обмежені, банальні у своїх вочевидь безглузких рішеннях, — а втім, навіть у них жевріла та іскорка безкорисливості, що спопеляє життя, штовхає до нестримних, явно марних зусиль. Вони жалюгідні, ці неповноцінні генії, титани карликового духу, скалічені ще в пелюшках природою, яка, похмуро пожартувавши, обдарувала їхню нездар-

¹ Вічний двигун (*лат.*).

ність творчим завзяттям, гідним хоч би й Леонардо¹; на їхню долю в житті випала байдужість або глузування, а все, що можна для них зробити, — це побути годину чи дві терплячим слухачем і співучасником їхньої мономанії.

В цій юрбі, яку лише власна дурість захищає від розпачу, зрідка трапляються й інші люди — я не хочу ні називати їх, ні оцінювати, ви зробите це самі. Перший, хто постає перед очима, коли я говорю про це, — професор Коркоран.

Я познайомився з ним років дев'ять чи десять тому на якійсь науковій конференції. Ми перемовилися з ним кількома фразами, коли він ні з того ні з сього (розмова навіть не натякала на цю тему) спитав:

— Що ви думаєте про духів?

Я спершу подумав, що це ексцентричний жарт, але згадав, що колись чув якісь плітки про його дивацтва — не пам'ятав лише, як про це говорилося — як про щось позитивне, чи негативне.

Тому я про всяк випадок відповів:

— Я взагалі не думав про таке.

Той одразу ж повернувся до попередньої теми. Вже пролунав дзвінок, закликаючи на нове засідання, аж тут Коркоран раптом нахилився — він був набагато вищий від мене — і сказав:

— Тихий, ви мені підходите. У вас немає упередженості. Може, я помиляюся, але ладен піти на ризик. Завітайте до мене, — кажучи це, він подав мені візитівку. — Спершу, будь ласка, зателефонуйте, бо коли

¹ Мається на увазі Леонардо да Вінчі (Leonardo da Vinci, 1452–1519) — видатний італійський вчений, дослідник, винахідник і художник, архітектор, анатоміст й інженер, одна із найвизначніших постатей італійського Відродження.

дзвонять, я не підхожу до дверей і нікому не відчиняю. А зрештою, як хочете...

Ще того ж вечора, сидячи за столиком із Савінеллі, юристом, який добре знається на космічному праві, я спитав його, чи знає він такого собі професора Коркорана.

— Коркоран! — вигукнув той із властивим йому запалом, підігрітим другою пляшкою сицилійського вина. — Це той навіжений кібернетик? Як він поживає? Я не бачив його вже хтозна-відколи!

Я відповів, що не чув про нього нічого надзвичайного, лише ім'ям цим протурчали всі вуха. Гадаю, ці слова не образили б Коркорана. Савінеллі розповів мені за вином дещо з пліток. З них випливало, що Коркоран, як молодий науковець, подавав неабиякі надії, хоч уже тоді не виявляв належної поваги до старших, і це подеколи оберталося грубістю, а відтак зробився правдолюбом, з тих, котрі мають втіху як з того, що говорять людям у вічі те, що про них думають, так і з того, що цим завдають найбільшої шкоди собі. Коли Коркоран допик своїм колегам, професорам, і перед ним зачинилися усі двері, він несподівано розбагатів, одержавши велику спадщину, купив за містом якусь хижку і перебудував її на лабораторію. Поселився там разом із роботами — тільки таких помічників і асистентів міг терпіти. Може, й досягнув там чого, але шпальти наукових часописів були недоступні для нього. Та він цим не переймався. Якщо він в ту пору й зав'язував якісь контакти з людьми, то лише для того, щоби після встановлення більш-менш близьких стосунків надзвичайно грубо, без будь-якої видимої причини — відштовхнути, образити їх. А коли досягнув похилого віку і та бридка забава надокучила йому — зостався самотником. Я запитав Савінеллі, чи

знав він те, що Коркоран вірить у духів. Юрист, попиваючи вино, аж зайшовся сміхом.

— Коркоран? У духів?! — вигукнув Савінеллі. — Чоловіче, та він не вірить навіть в людей!!!

Я спитав, як це розуміти. Він відповів, майже дослівно, що Коркоран був, на його думку, соліпсистом¹ — вірив лише у власне існування, всіх інших вважав їх фантомами, примарами, і, певно, тому ставився так навіть до найближчих йому людей: оскільки життя — це різновид сну, то все дозволено. Я зауважив, що все це не унеможлиблює віру в духів. Савінеллі, зі свого боку, спитав, чи чув я колись хоч про одного кібернетика, котрий би в них вірив. Потім розмова перекинулася на інше, але й почутого було досить, щоби заінтригувати мене. А оскільки я належу до людей, котрі не люблять зволікати, то й зателефонував уже наступного дня. Слухавку взяв робот. Я сказав йому, хто я і в якій справі. Коркоран зателефонував до мене лише на другий день пізно ввечері — я вже збирався лягати спати. Кібернетик сказав, що я можу прийти до нього хоч би й зараз. Було близько одинадцятої, я сказав, що прийду, відтак одягнувся і поїхав. Лабораторія містилась у великій похмурій будівлі неподалік від автостради. Я не раз бачив її і вважав, що то — стара фабрика. Все навколо було огорнуте мороком. Жоден промінь не просочувався крізь глибоко вмуровані в стіну квадратні вікна. Не був освітлений і великий двір, оточений металевою огорожею з брамою. Кілька разів я натикався на якусь іржаву бляху, що скреготіла під ногами, на старі шини, так що встиг трохи роздратуватися, поки добрався до ледве примітних

¹ Тобто був прихильником соліпсизму (лат. *solus ipse* — «тільки сам») — теоретичної установки, крізь призму якої увесь світ бачиться витвором свідомості (Я), котре — єдине, що дано безсумнівно, повсякчас тут.

дверей і задзвонив умовленим способом, як і наказував Коркоран. Чекати довелосядесь хвилин зо п'ять, поки сам Коркоран у сірому, пропаленому кислотою лабораторному халаті відчинив мені. В нього було надзвичайно худе, маслакувате обличчя, сиві вуса, на носі — окуляри з грубими лінзами. Один із вусів був коротший, ніби надгрижений.

— Ідїть за мною, — сказав він без жодних церемоній.

Довгим, ледь освітленим коридором, де було повно якихось приладів, бочок, білих запорошених мішків із цементом, він підвів мене до великих сталевих дверей. Над ними горіла яскрава лампочка. Коркоран дістав з кишені халата ключ, відчинив і зайшов першим. Я — за ним. Крутими залізними сходами ми піднялися на другий поверх, і перед нами відкрилася велика фабрична зала зі скляним склепінням — кілька голих електролампочок не освітлювали, а лише позначали її напівтемний обшир. Зала була порожня, мертва, занедбана, високо під склепінням гуляли протяги, дощ, який починався, коли я підходив до Коркоранової садиби, періщив по темному й брудному склі, місцями, через розбиті шибки, вода потрапляла всередину. Коркоран, не звертаючи ні на що увагу, йшов поперед мене бляшаною галереєю, що аж гула від кроків; знову сталеві замкнені двері — за ними коридор, безладдя розкиданих уздовж стін абияк, наче під час утечі, різноманітних знарядь, укритих товстим шаром пилу; коридор завернув, вгору, вниз, у боки тягнулися схожі на зміїні шкури, переплутані трансмісійні паси. Мандрівка по просторах будівлі тривала, раз чи два Коркоран у місцях, де було геть темно, остерігав мене, що тут сходинка, а тут — треба зігнутиись. Біля останніх з ряду сталевих, певно, протипожежних, подзьобаних заклепками дверей, він зупинився, відчинив їх — я зауважив, що, на відміну

від інших, ці зовсім не заскрипіли, наче їхні завіси були щойно змащені. Ми ввійшли до високої, майже зовсім порожньої зали — Коркоран став посередині, там, де бетон підлоги був трохи світліший, схоже, що на тому місці стояв колись якийсь прилад, від якого zostалися тільки уламки лежака. Зі стін спускалися вертикально грубі стрижні — мимохіть виникала асоціація з кліткою. Згадалося те запитання про духів... До прутів були прилаштовані полиці, міцні, з підпорками, на них стояло кільканадцять чавунних скринь; знаєте, щось на взірєць тих скринь зі скарбами, що їх закопують пірати? Саме такі — з опуклими віками — були ті скрині, на кожній з них висіла, загорнута в целофан, біла табличка, схожа на ті, що їх вивішують на лікарняних ліжках. Високо під склепінням горіла запилена лампочка, але було надто темно, щоб я міг прочитати хоч слово з того, що було написано на тих картках. Скрині стояли у два ряди — одна над одною, і ще була одна трохи вище, яка стояла окремо — пам'ятаю, я порахував їх, вийшло парне число — чи то дванадцять, чи то чотирнадцять, вже точно не скажу.

— Тихий, — мовив до мене професор, не виймаючи рук з кишень халата, — вслухайтесь уважно в те, що тут є. Потім я розповім вам, а поки що слухайте.

Впадало в око, що він страшенно нетерплячий. Тільки-но розтуливши рота, він зразу хотів розкрити суть, обігнати слова, покінчити з ними, ніби кожна хвилина, яку він провів із кимось, була для нього втрачена.

Я заплющив очі й швидше із ввічливості, ніж із цікавості до звуків, яких, до речі, й не зауважив, входячи сюди, постояв хвилину нерухомо. Нічого особливого не почув. Якесь слабеньке гудіння електричного струму в обмотках чи щось подібне до цього, але,

запевняю вас, це було настільки невиразно, що звук коваючої мухи заглушив би там усе інше.

— Ну, що ви чуєте? — запитав професор.

— Майже нічого, — зізнався я, — гудіння якесь... але це, певне, тільки шум у вухах...

— Ні, то не шум у вухах... Тихий, вслухайтесь уважніше, я не люблю повторювати, але кажу вам, бо ви мене не знаєте. Я не грубіян і не хам, яким мене вважають, але мене дуже дратують ідіоти, яким треба десять разів повторювати одне й те саме. Сподіваюся, що ви до них не належите.

— Побачимо, — відповів я. — Кажіть далі, професоре...

Той кивнув головою і, показуючи на ряди тих залізних скринь, сказав:

— Ви знаєтеся на електронних мізках?

— Лише настільки, наскільки це потрібно для навігації, — відповів я. — У теорії я не дуже сильний.

— Я так і гадав. Але це не має значення. Слушайте, Тихий, у цих скринях сховано найдосконаліші електронні мізки, які взагалі колись існували. Знаєте, в чому полягає їхня досконалість?

— Ні, — відповів я, і так воно й було насправді.

— У тому, що вони ні для чого не слугують, що абсолютно ні до чого не придатні, непотрібні — коротше кажучи, це втілені мною в життя, перетворені в матерію монади Ляйбніца¹...

¹ Ядром філософської системи німецького вченого та філософа Готфріда Ляйбніца (Gottfried Leibniz, 1646–1716) є вчення про «монади» — монадологія. Монада характеризується ним як проста, неподільна субстанція, здатна до активної діяльності і яка не змінюється у своїй внутрішній визначеності під впливом інших монад. Кожна монада відображує світ сама по собі, несе світовий порядок у собі.

Я чекав, а він говорив далі, і при цьому в напів-морозі зали його сивий вус нагадував білястого по-темряка, що тріпотів крильми біля рота.

— Кожна з цих скринь містить у собі електронну систему, яка створює свідомість. Як наш мозок. Будівельний матеріал інший, але засади такі самі. На цьому подібність і закінчується. Бо наш мозок — зверніть увагу! — під'єднаний, якщо так можна висловитись, до зовнішнього світу — за посередництвом органів чуття: очей, вух, носа, шкіри тощо. Натомість ці, — показав він пальцем на скрині, — мають свій світ, «внутрішній», там, усередині...

— Яким чином це може бути? — запитав я. Щось ніби починало прояснюватись; згодом цей був невидимий, але примусив мене здригнутися.

— Дуже просто. Звідки ми знаємо, що в нас тіло таке, а не інше, така подоба, що ми стоїмо, тримаємо в руках книжку, що квіти пахнуть? Бо певні подразники діють на наші органи чуття, і сигнали потрапляють по нервах до мозку. Уявіть собі, Тихий, — я можу подразнювати ваш нюховий нерв так само, як це робить запашна гвоздика, — що ви відчуватимете?

— Певна річ, запах гвоздики, — відповів я, а професор, кивнувши головою, ніби задоволений, що я виявився таким тямущим, провадив далі:

— А якщо я зроблю це саме з усіма вашими нервами, то ви відчуватимете вже не зовнішній світ, а те, що я вашими нервами телеграфую до вашого мозку... зрозуміло?

— Зрозуміло.

— Тепер так. Ці скрині мають органи-рецептори, які діють аналогічно нашому зору, нюху, слуху, дотику і таке інше. А провідники до цих рецепторів — наче нерви — замість зовнішнього світу, як у нас, під'єднані до того барабана, там, у кутку, хіба ви не помітили його?

— Ні, — відповів я.

Справді, цей барабан, діаметром метрів зо три, стояв вертикально у глибині, наче зведене млинове колесо. Через якийсь час я зауважив, що він надзвичайно повільно обертається.

— Це їхня доля, — спокійно сказав професор Коркоран. — Їхня доля, їхній світ, їхнє буття — все, що вони можуть осягнути й пізнати. Там є спеціальні стрічки із зареєстрованими електричними подразниками — такими, що відповідають тій сотні чи двом сотням мільярдів явищ, з якими людина може зіткнутися в найбагатшому на враження житті. Якщо би ви підняли накривку барабана, то побачили б лише блискучі, вкриті білими зигзагами, наче пліснявою, целулоїдні стрічки, але це, Тихий, спекотні ночі Півдня і гомін хвиль, форми тіла тварин і стрілянина, похорони й гульбища, смак яблук і груш, снігові завірюхи й корчі хвороби, і гірські вершини, і цвинтарі, і галюцинації марень — Ійоне Тихий, там цілий світ.

Я мовчав, а Коркоран, мовби залізними обценьками стиснувши мою руку, провадив далі:

— Ці скрині, Тихий, під'єднані до штучного світу. Цій, — показав він на першу, — видається, що вона сімнадцятирічна дівчина, зеленоока, рудоволоса, з гідним самої Венери тілом. Вона — дочка державного діяча... закохана в юнака, що його вона чи не щодня бачить через вікно... і котрий стане її прокляттям. Ось ця, друга, це — вчений. Він стоїть на порозі відкриття загальної теорії гравітації, яка має силу в його світі, — в тому світі, межами якого є залізні стіни барабана, — і готується до боротьби, щоби довести, що правда на його боці, самотній, ще й майже сліпий, і він таки осліпне, Тихий... а там, вище, то член капланської колегії, він переживає тепер найтяжчі дні свого життя, бо втратив віру в існування своєї безсмертної душі; поряд,

за перегородкою, стоїть... але не буду розповідати вам про життя всіх істот, яких я створив...

— Можна вас перервати? — спитав я. — Хотілося б знати...

— Ні! Не можна! — гаркнув Коркоран. — Нікому не можна! Зараз я говорю! Ви ще нічого не зрозуміли. Ви гадаєте, що там, у тому барабані, зафіксовані найрізноманітніші сигнали, наче на грамофонній платівці, що події складені, як мелодія, з усіма октавами і що вони лише чекають, щоб голка оживила їх, як музику на платівці, що ті скрині відтворюють почергово акорди запрограмованих наперед переживань. Неправда! Неправда! — пронизливо заволав він, аж у бляшаному склепінні озвалася луна. — Вміст цього барабана є для них тим, чим для вас є світ, у якому ви живете! Адже коли ви їсте, спите, встаєте, подорожуєте, відвідуєте старих психопатів, вам не спадає на думку, що все це — грамофонна платівка, запис якої ви називаєте дійсністю!

— Але... — почав я.

— Мовчіть! — урвав мене Коркоран. — Не заважайте! Я говорю!

Я подумав, що кожен, хто називає його хамом, має для цього підстави, але змушений був уважно слухати, бо те, що він говорив, справді було нечуване. Коркоран і далі кричав:

— Доля моїх скринь не складена наперед, до кінця. Події розміщені там, у барабані, на рівновіддалених рядах стрічок, і лише селектор, який діє за принципом сліпого випадку, вирішує, з якої серії стрічок забірник чуттєвих вражень даної скрині діставатиме в наступну мить зміст. Звичайно, так просто, як я говорю, воно не є, бо скрині самі певною мірою можуть впливати на рух забірника, а випадковий відбір відбувається лише тоді, коли ці мої створіння поведуться пасивно... бо

вони все ж мають свободу волі, а обмежує їх те саме, що й нас. Чинна структура індивідуальності, симпатії, вроджені каліцтва, зовнішні умови, рівень інтелігентності — я не можу вдаватись у всі деталі...

— Якщо навіть так, — швидко втрутився я, — то чому вони не усвідомлюють того, що вони — залізні скрині, а не руда дівчина чи кап...

Тільки-но я встиг вимовити це, як він перебив мене:

— Не вдавайте з себе віслюка! Ви складаєтеся з атомів, адже так? Відчуваєте ви свої атоми?

— Ні.

— Атоми утворюють молекули білка. Ви відчуваєте свій білок?

— Ні.

— Кожної миті, вдень і вночі вас пронизують космічні промені. Ви це відчуваєте?

— Ні.

— Тож як мої скрині можуть дізнатися, що вони — скрині, дурню?! Так само, як для вас цей світ є автентичним і єдиним, так і для них автентичною і єдино реальною є сутність, яка плине до їхніх електронних мізків з мого барабана... В цьому барабані, Тихий, знаходиться їхній світ, а їхні тіла, які існують в нашій дійсності не інакше, як певні, відносно сталі скупчення отворів на перфострічках — розташовані всередині скринь. Та, крайня з того боку, вважає себе жінкою надзвичайної вроди. Можу вам детально розповісти, що вона бачить, коли гола видивляється на себе в дзеркало, яке вона полюбляє коштовне каміння. Які штучки вигадує, щоби спокусити чоловіків. Все це я знаю, бо це я за допомогою свого ДОЛЕПІСУ створив її. Її форму — для нас уявну, а для неї реальну — з обличчям, зубами, запахом поту, зі шрамом від стилета на ключиці, з косами й орхідеями, які вона до них пришпилює, настільки реальними, наскільки

реальними є для вас ваші руки, ноги, живіт, шия і голова! Сподіваюся, що ви не сумніваєтесь у своєму існуванні?..

— Ні, — спокійно відповів я.

На мене ніхто ніколи так не кричав, і, може, це мене навіть втішило б, але надто вже приголомшливими були слова професора, — якому я повірив, оскільки причини для недовіри не було, — аби звертати увагу в цю мить на його манери...

— Тихий, — трохи спокійніше провадив далі професор, — я сказав, між іншим, що в мене тут є вчений. Оця скриня навпроти вас. Він досліджує свій світ, але ніколи, розумієте, ніколи в нього не виникне навіть підозри, що його світ не реальний, що він марнує час і сили на проникнення в те, що є лише серією касет з намотаною кінострічкою, а його руки, ноги, очі, його власні сліпнучі очі — це тільки пошкодження, спричинене в його електронному мозку розрядом відповідних імпульсів. Щоби зрозуміти це, йому треба вийти назовні зі своєї скрині, тобто із самого себе, і перестати мислити своїм мозком, що так само неможливо, як неможливо, щоби ви могли пересвідчитись в існуванні цієї холодної, важкої скрині інакше, ніж дотиком і зором.

— Але завдяки фізиці я знаю, що складаюся з атомів, — мовив я.

Коркоран категоричним жестом підвів долоню.

— Він теж про це знає. У нього є своя лабораторія, а в ній усі прилади, які тільки можуть існувати в його світі... він спостерігає в телескоп зірки, вивчає їхній рух, відчуваючи холодний дотик окуляра на обличчі — ні, не тепер. Тепер, як це він часто робить, він вийшов у безлюдний сад біля його лабораторії і прогулюється під лагідним промінням, бо в його світі саме схід сонця...